

O. TADEUSZ L. PIETRAS ZP

PRODUKCJA KATOLICKIEJ
KSIĄŻKI LITURGICZNEJ W POLSCE
OD KOŃCA XV DO POŁOWY XVII WIEKU

LUBLIN 1979

PRZEDMOWA

Wydanie z polecenia Kongregacji Kultu Bożego w dniu 26 marca 1970 roku nowego mszału stało w związku z pracami Soboru Watykańskiego II i było wyrazem żywej zawsze troski Kościoła o liturgię. Tak też było w historii Kościoła, gdy z polecenia Soboru Trydenckiego Pius V ogłaszał *Brewiarz i Mszał Rzymski*. Wielkie rocznice związane z wydaniem tych podstawowych ksiąg liturgicznych niedawno minęły.

Gdy w roku 1968, w ramach studiów bibliologicznych w Uniwersytecie Wrocławskim, pod kierunkiem prof. dra Bronisława Kocowskiego podejmowałem do opracowania zagadnienie produkcji książki liturgicznej w Polsce, mijała właśnie 400-letnia rocznica wydania *Brewiarza Rzymskiego*. Po dwóch latach pracy, w chwili jej zakończenia, przypadała także sama rocznica w odniesieniu do *Mszału Rzymskiego*.

Uczeniu tych wielkich dat 1568—1968 i 1570—1970 poświęcam moją publikację dziękując równocześnie prof. drowi Bronisławowi Kocowskiemu za prowadzenie pracy, a Redakcji ABMK za udostępnienie dla niej swoich łamów.

Autor

BIBLIOGRAFIA ZAŁĄCZNIKOWA

A. Dzieła treści ogólnej*

I. Bibliografie i katalogi

Bibliografia polskich druków lwowskich XVI—XVIII w., Lwów 1928.

Bohatta Hans: Bibliographie der Breviere, Leipzig 1937.

Estreicher Karol: Bibliografia polska, t. 12—34, Kraków 1891—1951.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke, t. 5, Leipzig 1932.

Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Polonica w. XVI (oprac. M. Bohonos) Wrocław 1965.

Kawecka-Gryczowa Alodia: Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław 1956.

Kocowski Bronisław: Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, cz. I, Wrocław 1959.

Schwetschke G.: Codex nundinarius Germaniae litteratae bisaecularis (1564—1765), Nieuwkoop 1963.

Weale Jacobus: Bibliographia liturgica, Catalogus Missalium ritus latini ab anno 1475 impressorum, London 1886.

* Opis bibliograficzny druków występujących w bibliografii załącznikowej do niniejszej pracy oraz w jej przypisach znacznie odbiega od stosowanego w naszym czasopiśmie. W następstwie tego Redakcja zdecydowała się tylko w istotnym stopniu ujednolicić go i adaptować do swojej praktyki.

II. Encyklopedie. Leksykony. Słowniki

- Benzing J.: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet, Wiesbaden 1963.
- Catholic Encyclopedia (ed. Ch.G. Herbermann) New York, t. 1—15, 1907—1913.
- Enciclopedia cattolica, t. 10, Città del Vaticano 1953.
- Encyklopedia kościelna (wyd. M. Nowodworski) t. 1—33, Warszawa 1873—1933.
- Mała encyklopedia muzyki, Warszawa 1968.
- Mała encyklopedia powszechna, wyd. 2, Warszawa 1969.
- Podręczna encyklopedia kościelna, t. 1—44, Warszawa 1904—1915.
- Wielka encyklopedia powszechna, t. 1—12, Warszawa 1962—1969.
- Fumagalli G.: *Lexicon typographicum Italiae* (Firenze) 1905.
- Hiller Helmut: *Wörterbuch des Buches*, 3 Aufl, Frankfurt a/M. 1967.
- Kirchner Joachim: *Lexikon des Buchwesens*, Bd. 1—4, Stuttgart 1952—1956.
- Kopaliński W.: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1967.
- Maliszewski E., Olszewicz B.: *Podręczny słownik geograficzny*, t. 1—2, Warszawa 1925—1927.
- Mizgalski Gerard. *Podręczna encyklopedia muzyki kościelnej*, Poznań 1959.
- Oracki Tadeusz: *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla od połowy XV w. do 1945 r.*, Warszawa 1963.
- Peddie R. A.: *Place names in imprints and index to the latin and other forms used on Title pages*. London 1932.
- Polski słownik biograficzny, t. 1—12, Kraków — Wrocław 1937—1967.

B. Opracowania

- Abramowicz Ludwik: *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie, Zarys historyczny*, Wilno 1925.
- Ascarelli Fr.: *La tipografia cinquecentesca Italiana*, Firenze 1953.
- Bandtkie Georgius Samuel: *De missali Norimbergensi, quod e prelo Stuchiano a. 1499 prodiit, majori Cracoviensi a. 1495 simillimo, „Miscellanea cracoviensia”, fasc. 2, Cracoviae 1815.*
- Bandtkie G. S.: *De septem missalibus Cracoviensis dioeceseos ab anno 1487 ad 1532 editis, „Miscellanea Cracoviensia”, fasc. 1, Cracoviae 1814.*
- Bandtkie Jerzy Samuel: *Historia drukarń krakowskich*, Kraków 1815.
- Bandtkie J. S.: *Historia drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Księstwie Litewskiem*, t. 1—3, Kraków 1826.
- Barycz Henryk: *Elyan Kasper*; w: *Polski słownik biogr.*, t. 6, Kraków 1948.
- Batiffol Pierre: *Histoire du Breviaire Romain*, Paris 1893.
- Bączkiewicz Franciszek: *Prawo kanoniczne*, wyd. 3, t. 1—3, Opole 1957.
- Błońska Maria. *Próba nowego spojrzenia na dzieje krakowskiej oficyny drukarskiej Szwajpolda Fiola*, „Roczn. Bibliot. Nar.”, r. 4: 1968.
- Bodniak Stanisław: *W oficynie architypografa, Rzecz o kłopotach Januszowskiego*, Kraków 1930.
- Bohatta Hans: *Liturgische Drucke und Liturgische Drucker*, Regensburg 1926.
- Budka Włodzimierz: *Cezary Franciszek*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 3, Kraków 1937.
- Budka W.: *Piotrkowczyk i Kupisz „Silva Rerum”, IV*. 1928.
- Budzyk Kazimierz: *Elert Piotr*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 6, Kraków 1948.
- Buliński M.: *Historia Kościoła polskiego*, t. 3, Kraków 1874.

- Ch[odyński] S[tanisław]: *Brewiarze dawne w Kościele polskim*, w: *Encyklop. kośc.*, t. 2, Warszawa 1873.
- Ch[odyński] S.: *Mszaly dla diecezji polskich*, tamże, t. 15, Warszawa 1883.
- Ch[odyński] S.: *Rytuály polskie i Rytuał Piotrkowski*, tamże, t. 24, Warszawa 1900.
- Colin Clair· Christopher Plantin, London 1960.
- Czarnowska Maria: *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501—1965*, Warszawa 1967.
- Drukarstwo polskie w dobie Odrodzenia, w: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 1: *Piśmiennictwo staropolskie*, Warszawa 1963.
- Golka B., Kafel M., Kłos Z.: *Z dziejów druku polskiego*, Warszawa 1957.
- Grycz Józef: *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951.
- Grzybek Witold. Hyber Sebastian, w: *Polski słownik biogr.*, t. 10, Wrocław 1962.
- Heintsch Karol. *Ze studiów nad Świętopełkiem Fiolem*. „*Rocznik Zakł. Nar. im. Ossolińskich*”, V: 1957.
- Hochfeder Kasper, w: *Polski słownik biogr.*, t. 9, Wrocław 1960.
- Hoffman Johann Daniel: *De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae*, Dantisci 1740.
- Jasińska S.. *Co się stało z drukarnią Wirzbięty*, „*Roczn. Bibliot. Nar.*”, r. 4: 1968.
- Jędrzejowska A.. *Książka polska we Lwowie w XVI wieku*, Lwów 1928.
- Kawecka-Gryczowa Alodia: *Drukarstwo polskie w dobie Odrodzenia*, Warszawa 1954 (nadb.).
- Kawecka-Gryczowa A.. Januszowski Jan Łazarzowic, w: *Polski słownik biogr.*, t. 10, Wrocław 1962.
- Kawecka-Gryczowa A.: *Rola druku polskiego w dobie Odrodzenia*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 4, Warszawa 1956.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, Korotajowa Krystyna, Krajewski Wojciech: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1—6, Wrocław 1959—1962.
- Korotajowa Krystyna: *Jędrzejowczyk Maciej*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 11, Wrocław 1964.
- Korotajowa K.. *Oficyna braniewska 1589—1773*, Olsztyn 1964.
- Kotula Rudolf: *Najstarszy druk polskiej Agendy liturgicznej*, „*Kwart. hist.*”, t. 38: 1924, z. 3.
- Lam Stanislas: *Le livre polonais au XV et XVI siècle*, Varsovie 1923.
- Lelewel Joachim. *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1—2, Wilno 1823.
- Łukaszewicz Józef: *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1—2, Poznań 1838.
- Mańkowska A.: *Haller Jan*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 9, Wrocław 1960.
- Migoń Krzysztof: *Piśmiennictwo obce polskiej produkcji wydawniczej czasów saskich*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*” 72, Bibliotekoznawstwo V, Wrocław 1968.
- Mocarski Zygmunt: *Książka w Toruniu do roku 1793*, Toruń 1934.
- Muszkowski Jan: *Książka jako zjawisko społeczne*, w: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, Wrocław 1951.
- Muszkowski J.: *Początki druku w Krakowie. Stan badań i problematyka aktualna*, „*Prace polonistyczne*”, seria 8: 1950.
- Nowacki Józef: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1—2, Poznań 1959.
- Nowowiejski Antoni: *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 3, Płock 1905.
- Papée Stefan: *Wielkopolska wczoraj i dziś*, Lwów 1933.
- Pelczarowa Maria: *Z dziejów oficyn drukarskich w Gdańsku*, „*Rocznik gdański*”, r. 14: 1955.

- Piekarski Kazimierz: *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932.
- Piekarski K.: *Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516*, Kraków 1926.
- Pilichowski Czesław: *Z dziejów produkcji, handlu i kultury książki w Poznaniu u schyłku XVI wieku*, w: *Studia poznańskie*, cz. 2, Poznań 1954.
- Polonia typographica saeculi sedecimi, zes. 1—6, Kraków 1962—1968.
- Przywecka-Samecka Maria. *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*, Kraków 1969.
- Righetti M.: *Manuale di storia liturgica*, ed. 2, t. 1—4, Milano 1950.
- Schenk Wacław: *Z dziejów liturgii w Polsce*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969.
- Seppelt F.K., Löffleer K.: *Dzieje papieży*, Poznań 1936.
- Seruga Józef: *Jan Haller, wydawca i drukarz krakowski 1467—1525*, Kraków 1933.
- Siarkowski Władysław: *Dwie rubryce z roku 1554*, „Przegl. katol.”, r. 1874.
- Szántó Tibor: *Pismo i styl*, Wrocław 1968.
- Szczepański Jan. *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963.
- Szwejkowska Helena: *Książka drukowana XV—XVIII wieku, Zarys historyczny*, Wrocław 1961.
- Swierkowski Ksawery: *Z dziejów książki warszawskiej*, Warszawa 1939.
- Świetlicki Stefan: *Liturgia w świetle teologii*, Sandomierz 1929.
- Tomkowicz St.: *Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII wieku*, Lwów 1912.
- Umiński Józef: *Historia Kościoła*, wyd. 4, t. 1—2, Opole 1960.
- Werner Jerzy: *Druki artystyczne i użytkowe*, Warszawa 1955.
- Wierusz-Kowalski Jan: *Liturgika*, wyd. 2, Warszawa 1956.
- Wojciechowska Maria. *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*, Poznań 1927.
- Zgliński H.: *Historia druków liturgicznych*, „Przegl. graf. wydawn. i papiern.”, r. 15, 1934, nr 7—11, 13—17, 20.

C. Źródła

- Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum, t. 1: Joannes Ptaśnik: *Cracovia impressorum*, Leopoli 1922.
- Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub... Joanne Węzyk... archiepiscopo gnesnensi... Petricoviae anno Domini 1628, die 22 Maii celebrata (Acta et constitutiones) Cracoviae 1629.

CHARAKTERYSTYKA LITERATURY PRZEDMIOTU

Dzieje drukarstwa europejskiego rozpatrywane od strony rodzajów i gatunków wydawniczych wykazują, że zarówno jego początek, jak i pierwsze lata rozwoju związane były z produkcją książki religijnej, zwłaszcza liturgicznej. Tę samą prawidłowość i zależności wykazują dzieje drukarstwa polskiego z początków wieku XVI. Dziwnym jednak pozostanie nadal fakt, że te pomniki sztuki drukarskiej w Polsce nie mają dotąd monograficznego opracowania zarówno od strony bibliologicznej, jak i liturgicznej. Zainteresowania bibliologiczne książką liturgiczną w Polsce i pierwsze badania nad nią, choć rozpoczęte jeszcze w drugim dziesięcioleciu ubiegłego stulecia, nie przeprowadzone na szerszą skalę, pozostały do dziś na poziomie przyczynkarskim. Nie wiele lepiej przedstawia się stan badań i literatura dotyczące książki litur-

gicznej jako źródła dla historii kultu. W tych dwóch jednak kręgach badaczy książki liturgicznej należy szukać materiałów jako bazy dla posunięcia naprzód badań, skupiając je wyraźnie na zagadnienia produkcji książki.

Do pionierów badań nad polską książką liturgiczną zaliczamy dziś Jerzego Samuela Bandtkiego, który zainteresowania swoje w tej dziedzinie ograniczył do mszałów dwóch diecezji polskich: krakowskiej i wrocławskiej.

Pierwsze wyniki swoich badań opublikował on w roku 1814 artykułem opracowanym w języku łacińskim: *De septem missalibus Cracoviensis dioeceseos ab anno 1487 ad annum 1532 editis*¹. Nieuzasadniona nigdzie przez autora data dolnej granicy chronologicznej opracowania każe się domyślać, że znane mu były jedynie wydania mszałów krakowskich z początku lat 30-tych szesnastego stulecia. Późniejsze poszukiwania i badania bibliograficzne przesunęły obydwie daty przyjęte przez Bandtkiego. Pierwsza okazała się błędna. W świetle wyników badań Estreichera została ona ustalona na rok 1484, związany z drukiem krakowskiego mszału w mogunckim warsztacie Piotra Schöffera². Druga, związana z odkryciem późniejszych wydań mszałów krakowskich, każe nam dziś uznać opracowanie Bandtkiego za fragmentaryczne. Nie może to być jednak uważane za brak czy błąd, jeśli uwzględnimy fakt, że badania bibliograficzne w tym czasie zaczynały się ledwie rozwijać. Przechodząc do treściowej oceny tego opracowania trzeba powiedzieć, że jest to chronologiczny zestaw bibliograficzny mszałów krakowskich i że przeważa w nim metoda bibliograficzna, uwydatniająca się w staraniach o dokładność opisu i szczegółów doń należących. W jednym jednak wypadku autor zastosował w badaniach metodę typograficzną. Świadom jej wartości w badaniach nad starą książką polską, powrócił do niej w innym swoim artykule³ stosując ją tam w całej rozciągłości. Tutaj jednak użył jej dla ustalenia pierwszeństwa wydań mszałów krakowskich⁴ drukowanych w latach 1494—1495. Zróżnicowane formatem, a nie datowane, wyraźnie zwróciły na siebie tym większą uwagę Bandtkiego, że jeden z nich drukowany in folio nie był dotąd odnotowywany przez bibliografów. Porównanie tekstu przedmów do obydwu tych wydań, identycznego pod względem treści, wykazało jedno drobne opuszczenie w mszale in quarto. Posłużyło ono autorowi jako podstawa do wniosku, że wydanie in folio, jako posiadające tekst pełniejszy, jest wcześniejsze. Dla niego też przyjął rok 1494 jako datę wydania rozstrzygając równocześnie, że w roku następnym był drukowany mszał in quarto⁵. Całe to opracowanie w niezmienionej formie, poza językiem, weszło potem jako jeden z rozdziałów monografii historycznej drukarstwa krakowskiego⁶.

Badania bibliograficzne nad mszałami krakowskimi z roku 1494 i 1495, pozostawione w momencie ustalenia czasowego następstwa ich wydania, zostały ponownie podjęte przez Bandtkiego już w najbliższym czasie. Zastosowana w nich metoda typograficzna przy porównywaniu obydwu mszałów

¹ „Miscellanea cracoviensia”, fasc. 1: 1814, s. 1—11.

² *Missale Cracoviense*, Mainz, Petrus Schöffler, 10.11.1484. E. XXII, 426.

³ G.S. Bandtkie: *De missali Norimbergensi, quod e prelo Stuchmano a. 1499 prodiit, maiori Cracoviensi Missali a. 1495 smillimo*, „Miscellanea cracoviensia”, fasc. 2: 1815, s. 26—27.

⁴ *Missale Cracoviense*, Nürnberg, Georgius Stuchs, 1494, 2° et 4°, notowane pod jedną datą przez Estreichera, XXII, 428.

⁵ G.S. Bandtkie: *De septem missalibus*, s. 2 n.

⁶ J.S. Bandtkie: *O mszałach krakowskich*, w: tenże: *Historia drukarni krakowskich*, Kraków 1815, s. 116—122.

krakowskich z mszałem Zakonu Krzyżaków⁷, niewątpliwie produktem warsztatu Jerzego Stuchsa, wskazała na bardzo wyraźne podobieństwo zarówno składu drukarskiego, jak i zdobniczego. W oparciu więc o nie autor bez żadnej wątpliwości stwierdza, że obydwie mszały krakowskie pochodzą z tego samego warsztatu co mszał Zakonu Krzyżackiego⁸. Czwarte z opracowań Bandtkiego poświęcone mszałom diecezji wrocławskiej wyszło jako odrębny rozdział cytowanej już monografii drukarstwa krakowskiego⁹. To bardzo szczupłe objętościowo opracowanie informuje nas o istnieniu dwóch mszałów tej diecezji, z których pierwszy był drukowany w Krakowie¹⁰, drugi w Moguncji¹¹. Dziś po badaniach inkunabulistycznych Bronisława Kocowskiego data górna wydanych mszałów wrocławskich została znacznie przesunięta w głąb, wskazując na wcześniejsze ich wydania; aniżeli wskazane przez Bandtkiego¹².

Problematykę pierwszego badacza książki liturgicznej podjął Joachim Lelewel. Stosując w swoich badaniach metodę bibliograficzną rozszerzył zakres opracowania, które obejmowało mszały wszystkich diecezji polskich w zasięgu chronologicznym dotyczącym w granicy dolnej połowy wieku XVI. Trzeba jednak stwierdzić, że są to jedyne zalety lelewelowskiego opracowania zamieszczonego w jego dziele *Bibliograficznych ksiąg dwoje*¹³.

Zaczęte zaledwie badania bibliograficzne nad polską książką liturgiczną w drugim i trzecim dziesięcioleciu XIX stulecia czekały na swoją kontynuację i szersze potraktowanie blisko 50 lat. Podjął je w roku 1873 ks. Stanisław Chodyński przedstawiając ich wyniki w jednej szerszej publikacji na temat brewiarzy polskich¹⁴, zdaniem późniejszych bibliografów przestarzałej już i wymagającej gruntownego przepracowania¹⁵. W swoim artykule autor omawia znane bibliografom wydania brewiarzy polskich diecezji: gnieźnieńskiej, krakowskiej, płockiej, poznańskiej i wrocławskiej. Szerzej, ze zwróceniem uwagi na treściową zawartość, omówione zostały brewiarze krakowskie wydane na przestrzeni lat 1494—1588, płockie z roku 1520 i 1528 i wrocławski. Brewiarze gnieźnieńskie i poznańskie jedynie wspomniano, pomijając całkowicie milczeniem brewiarze wrocławskie. Najcenniejszą częścią opracowania jest omówienie brewiarza wrocławskiego. Jeśli wierzyć autorowi, że żaden egzemplarz tego wydawnictwa nie ocalał w bibliotekach polskich i nie wspomina o nim żaden z bibliografów (s. 594), to zarówno wiadomość o wydaniu brewiarza, jak i dość szczegółowe opracowanie jego struktury treściowej nabierają tym większej wagi. Opracowanie to rozpatrywane od strony metodologicznej i strukturalnej wykazuje pewnego rodzaju nawroty. Omówione bibliograficznie brewiarze w układzie topograficznym nazw miejscowości sie-

⁷ *Missale Dominorum Teutonicorum*, Mainz 1499; Łacińską nazwę Ordo equestris Teutonicus należy odnieść do Krzyżaków znanych z historii Polski. *Enciclopedia cattolica*, t. 12, Città del Vaticano 1954, s. 30.

⁸ G.S. Bandtkie: *De missali Norimbergensi*, „Miscellanca cracoviensia”, fasc. 2: 1815, s. 27.

⁹ J.S. Bandtkie: *O mszałach wrocławskich*, w: tenże: *Historia drukarń krakowskich*, Kraków 1815, s. 106—109.

¹⁰ *Missale Wratislaviense 1505*. E. XXII, 435.

¹¹ *Missale Wratislaviense 1506*. E. XXII, 435.

¹² B. Kocowski: *Katalog inkunabułów Bibliot. Uniw. we Wrocławiu*, t. 1, Wrocław 1959, 1962.

¹³ J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1, Wilno 1823, s. 40—46.

¹⁴ S. Chodyński: *Brewiarze dawne w Kościele polskim*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 2, Warszawa 1873, s. 593—599.

¹⁵ Takie stanowisko reprezentuje S. Estreicher. *Bibliografia polska*, t. 32, Warszawa 1938, s. 422.

dzib diecezji (s. 594), rozpatruje autor powtórnie, biorąc pod uwagę ich stronę treściową (s. 595—599).

Świadectwem rozszerzających się zainteresowań dawną książką liturgiczną w Polsce był artykuł encyklopedyczny ks. Stanisława Chodyńskiego poświęcony rytuałom¹⁶, opublikowany jak i poprzedni w *Encyklopedii kościelnej*. Spośród kilkunastu agend omówił jedynie cztery: Baumgartenowską z roku 1499 drukowaną w Gdańsku¹⁷, Hallerowską z roku 1514¹⁸, Gnieźnieńską drukowaną w warsztacie Hieronima Scharffenbergera z polecenia arcybiskupa Mikołaja Dzierzgowskiego¹⁹ oraz ogólnopolską opracowaną przez Hieronima Powodowskiego, drukowaną zaś w roku 1591 przez Jana Januszowskiego²⁰. Autor nie uzasadniając nigdzie, dlaczego zwrócił swoją uwagę na te właśnie wydania agend polskich, omawia je od strony treściowej uwypuklając problematykę liturgiczną, pozostawiając całkowicie na uboczu stronę formalno-bibliograficzną.

W dużej zależności od omówionych uprzednio opracowań bibliograficznych Bandtkiego pozostaje ks. Stanisław Chodyński w swym artykule encyklopedycznym poświęconym mszałom polskim²¹. Zależność ta jednak odnosi się jedynie do ustaleń bibliograficznych. Samo bowiem opracowanie jest próbą całościowego ujęcia zagadnienia, gdzie obok elementów księgoznawczych uwzględniono szeroko problematykę liturgiczną. Zasięg chronologiczny opracowania jest pełny, obejmujący czwarte ćwierćwiecze wieku XV jako granicę górną, połowę wieku XIX jako granicę dolną. Pod względem formalnym, omówione tutaj zostały mszały pełne, jak również ich samodzielne wydawniczo części, mszały zakonne i diecezjalne. Konstrukcję opracowania oparł nasz autor o kryterium terytorialne nazw diecezji posiadających własne mszały. Elementem treściowym opracowania interesującym szczególnie autora są odrębności zwyczajowe w obrzędach polskich uzasadniających celowość drukowania mszałów dla poszczególnych diecezji. Posiada też autor własną metodę kompozycji opracowania. Nie omawia wszystkich wydań mszałów danej diecezji. Przytoczywszy opisy bibliograficzne, po uściśleniu nasuwających się wątpliwości, omawia jeden najbardziej charakterystyczny egzemplarz mszałów danej diecezji. I tak po zestawieniu mszałów gnieźnieńskich i dotychczasowych o nich wzmianek bibliograficznych, szczegółowo omawia ostatnie wydanie przeznaczone dla diecezji i całej prowincji gnieźnieńskiej²² poświęcając mu s. 248—253 swego opracowania. Podobnie postąpił autor omawiając mszały diecezji krakowskiej (s. 253—266). W tej części opracowania bardzo cenną jest polemika autora z opinią niektórych bibliografów opowiadających się za istnieniem mszału diecezji wrocławskiej. Przeprowadziwszy analizę porównawczą fragmentu tego mszału autor stwierdza, że jest to późniejszy falsyfikat, a w najlepszym wypadku nieudana próba przypisania mszału krakowskiego wydanego w roku 1516 diecezji wrocławskiej (s. 266). Z innych mszałów diecezjalnych szerzej omówione zostały wrocławskie (s. 268—269) i płockie (s. 267).

¹⁶ S. Chodyński: *Agendy dawne polskie*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 1, Warszawa 1873, s. 69—76.

¹⁷ *Agenda sve exequiale divinorum sacramentorum*. E. XII, 70.

¹⁸ *Agenda latino et vulgari sermone... illuminata*. E. XII, 70.

¹⁹ *Agenda sve obsequiale... Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis*. Kraków 1549. E. XII, 70.

²⁰ *Agenda sve ritus...*, pars 1—2, E. XII, D. 11: **XXV**, 187.

²¹ S. Chodyński: *Mszały dla diecezji polskich*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 15, Warszawa 1883, s. 246—270.

²² *Missale Ecclesiae et Provinciae Gnesnensis*. Mainz 1555. E. XXII, 433.

Mszale diecezji poznańskiej (s. 266) i warmińskiej (s. 267) zostały wspomniane w formie notatki bibliograficznej. Wydania mszałów żałobnych i patronatów polskich (s. 269—270) autor zestawil w układzie chronologicznym.

Rytuałami polskimi ponownie zajął się ks. Chodyński w roku 1900 opublikowaniem artykułu *Rytuały polskie i Rytuał piotrkowski*²³. Opracowanie swoje autor zaczyna od podania definicji pojęć agenda i rytuał (s. 1—2) ustalając nie tylko ich równoważność znaczeniową, ale wskazując także cezurę chronologiczną używania tych terminów, która przypada na rok 1631 związany z wydaniem z polecenia abpa Jana Wężyka *Rytuału*²⁴ dla Kościoła polskiego (s. 2). Ostatnie to opracowanie w stosunku do poprzedniego jest pod względem zakresu pełne, omówione w nim bowiem zostały wszystkie rytuały od końca XV do połowy XIX wieku. Wyraźnie jednak dadzą się tutaj wyodrębnić dwie części. W pierwszej zestawiono 16 agend — od Baumgartnowskiej²⁵ do *Agenda parva*²⁶, z omówieniem zawartości treściowej (s. 3—26). Drugą całkowicie poświęcono *Rytuałowi piotrkowskiemu* i różnym jego wydaniom zarówno pełnym, jak skrótom i wyciągom (s. 29—38).

W podobnym ujęciu brewiarze, mszale i rytuały polskie omówił ks. Antoni Nowowiejski w swoim *Wykładzie liturgii Kościoła Katolickiego*²⁷. Ze względu na małą przydatność opracowania tylko wspominam je, nie zatrzymując się przy nim dłużej.

Próbie popularyzacji historii drukarstwa liturgicznego podjął w roku 1934 H. Zgliński cyklem artykułów w *Przeglądzie Graficznym*²⁸. Zbyt szczupła baza wykorzystanej przez autora literatury, jak i jego popularyzatorski zamiar czynią opracowanie mało przydatnym w naszej pracy.

Cennym uzupełnieniem bibliograficznym druków diecezji poznańskiej, jakie poznaliśmy z opracowania ks. Chodyńskiego²⁹, jest fragment monografii ks. Józefa Nowackiego poświęconej diecezji poznańskiej³⁰, Z rozdziału zatytułowanego *Księgi liturgiczne* dowiadujemy się, że diecezja poznańska posiadała trzy drukowane mszale (s. 769 n.), a nie dwa jak podaje ks. Chodyński. Poprawiona również została data druku pierwszego mszału diecezji poznańskiej z roku 1491, przyjętej przez ks. Chodyńskiego na 1481, ustaloną jeszcze przez Karola Estreicherera³¹.

Ogólnikowa wzmianka ks. Chodyńskiego, że i diecezja poznańska posiadała swoje własne brewiarze³², została w pełni dowartościowana nie tylko wskazaniem, ale też omówieniem pięciu ich wydań z lat 1500, 1501, 1513, 1530 oraz *Diurnału* drukowanego w roku 1538 (s. 770—773). Fakt, że dwa pierwsze ze wskazanych wydań nie były znane Estreicherowi (s. 770), a wy-

²³ S. Chodyński. *Rytuały polskie i Rytuał piotrkowski*, w: Encyklopedia kośc., t. 24, Warszawa 1900, s. 1—38.

²⁴ *Rituale sacramentorum... ex decreto Synodi prov. Petrocoviensis*, Kraków, Andreas Piotrkowczyk, 1631. E. XVI, 273.

²⁵ Por. przyp. 17.

²⁶ *Agenda parva*, ed. 2, Wilno 1630. E. XII, 73.

²⁷ A. Nowowiejski: *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 3: O środkach rozwinięcia kultu, Płock 1905, s. 69—73, 92—98, 118—136.

²⁸ H. Zgliński: *Historja druków liturgicznych*, „Przegląd graficzny”, r. 15: 1934, nr 7—11, 13—17, 20.

²⁹ S. Chodyński: *Mszale dla diecezji polskich*, s. 266.

³⁰ J. Nowacki: *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1: *Kościół katedralny w Poznaniu*, Poznań 1959, s. 768—775.

³¹ E. XXII, 433.

³² S. Chodyński: *Brewiarze dawne w Kościele polskim*, s. 593.

danie z r. 1530 jedynie z tytułu (s. 772), podnosi wartość tego opracowania. Szeroka zaś charakterystyka tego właśnie wydania stanowi doskonale uzupełnienie opisu tytułowego zamieszczonego w *Bibliografii Estreichera*³³.

Kończącą partię opracowania poświęcił autor omówieniu innych ksiąg liturgicznych diecezji poznańskiej, z których drukowana była jedynie *Agenda z Pasjonalem* (s. 774).

Dla całości obrazu należy wspomnieć o *Rubrycelach* diecezji poznańskiej omawianych przez autora nieco wcześniej (s. 766—767). Przekonanie autora, że *Rubrycela* poznańska z roku 1518, notowana przez Estreichera³⁴, jest najstarszą z zachowanych rubrycel polskich, jest już nieaktualne w świetle badań, których wyniki ujawniły istnienie dwóch *Rubrycel* krakowskich z roku 1507 i 1511 drukowanych przez Hallera³⁵.

Wiele wartościowego materiału do historii drukarstwa liturgicznego w Polsce można znaleźć w rozprawie Marii Przyweckiej-Sameckiej³⁶ w tych częściach, które zostały poświęcone omówieniu liturgicznych druków muzycznych.

Ostatnim interesującym nas opracowaniem jest zestaw bibliograficzny ważniejszych ksiąg liturgicznych używanych w Polsce, zamieszczony przez ks. Wacława Schenka w jego publikacji *Z dziejów liturgii w Polsce*³⁷. Ułożony topograficznie, w niejednym wypadku ukazujący nie znane dotąd wydania³⁸ ksiąg liturgicznych, nigdzie jednak nie udokumentowany, pozostaje mało przydatny w pracy naukowej.

Tak oto przedstawia się piśmienniczy dorobek badawczy w zakresie drukarstwa liturgicznego pierwszych wieków typografii w Polsce.

PROBLEMATYKA I METODA PRACY

Prześledzenie literatury naukowej uwzględniającej dzieje drukarstwa liturgicznego i produkcji polskiej książki liturgicznej dało okazję do stwierdzenia, że na tym odcinku istnieje bardzo poważna luka, znaczona brakiem ich monograficznego opracowania. Próbie podjęcia tej problematyki w ramach pracy magisterskiej towarzyszyły pewne trudności. Zebrany materiał bibliograficzny produktów ponad wszelkie przewidywania okazał się bardzo obfitym, osiągając wysoką liczbę 1819 tytułów. Pod względem proveniencji warsztatowej obejmował on oficyny krajowe — 1213 tytułów, zagraniczne — 208 oraz grupę druków o nie ustalonej przynależności — 398, spowodowanej brakami elementów identyfikujących na karcie tytułowej. Ramy chronologiczne obejmowały w granicy górnej pierwsze lata ostatniego dwudziestolecia XV wieku, w dolnej sięgając roku 1800. Nie bez znaczenia też dla tego typu wydawnictw pozostawało przeznaczenie wyznaniowe. Na terenie Polski przedrozbiorowej istniały w zasadzie trzy najsilniejsze grupy wyznaniowe: katolicka, prawosławna, protestancka. Każda z nich korzystała z wynalazku druku dla zaopatrzenia swoich kościołów w książkę liturgiczną. Zestawienie statystyczne uwzględniające wyznanie religijne wykazało bardzo wyraźną przewagę katolickich

³³ E. XIII, 338.

³⁴ E. XXVI, 450.

³⁵ *Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 4, Wrocław 1962, nr 16, 76.

³⁶ M. Przywecka-Samecka: *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII wieku*, Kraków 1969.

³⁷ W. Schenk: *Z dziejów liturgii w Polsce*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969, s. 146—147.

³⁸ *Mszal diecezji kameńskiej*.

druków liturgicznych — 1644, w stosunku do dwóch pozostałych grup wyznaniowych — 175, z czego 85 tytułów przypadało na druki protestanckie, 90 na prawosławne. Chronologia, liczebność, terytorialność i przynależność wyznaniowa druków mogły stanowić cztery odrębne kryteria, w oparciu o które można było dokonać koniecznego zawężenia.

Najbardziej zwracała na siebie uwagę liczebność produktów brana bezwzględnie i relatywnie, z uwzględnieniem kryterium wyznaniowego. Na pierwszym więc etapie zawężania tematu wyłączone zostały druki wyznań: prawosławne i protestanckie. Kierowałem się wtedy chęcią zachowania tych całości, które przy swojej szczupłości liczbowej uległyby dodatkowemu rozbięciu przy wprowadzeniu podziału chronologicznego, który miałem zamiar przyjąć jako główną podstawę uformowania tematu.

Zawężenie terytorialne do oficyn polskich z całościowym uwzględnieniem chronologii nie ukazałoby związków kulturalnych, jakie łączyły Polskę z krajami Europy zachodniej, a także pewnego rodzaju niewydolności warsztatów polskich wspomaganych przez oficyny zachodnioeuropejskie wobec wzmożonego zapotrzebowania na książkę liturgiczną w Polsce.

Najbardziej więc przydatnym okazało się kryterium chronologiczne. W oparciu o nie jako granicę dolną dla mojego opracowania przyjąłem połowę XVII wieku, zgodnie z periodyzacją dziejów drukarstwa polskiego przyjętą jeszcze przez Lelewela¹ i współczesną, nieco przesuniętą w górę przez Gryczową² w stosunku do pierwszej.

Chronologia w połączeniu z kryterium wyznaniowym pozwoliły wreszcie stworzyć pewną całość zawartą w sformułowaniu tematu zrehabilitowanego ostatecznie jako *Produkcja katolickiej książki w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*. Będzie w nim miejsce na scharakteryzowanie działalności wydawniczej oficyn zagranicznych, z którymi pozostawał w kontakcie katolicki odbiorca polskiej książki liturgicznej i krajowych, których produkcja stanowiła w zasadzie bazę dla nasycenia wewnętrznego rynku księgarskiego.

Po naszkicowaniu tła, na które złożą się uwarunkowania społeczno-prawne powstania i rozwoju drukarstwa liturgicznego (rozdział 1), omówione będą drukarskie ośrodki uwzględniające w swym profilu wydawniczym książkę liturgiczną: w kraju (rozdział 2) i za granicą (rozdział 3). Zrąb pracy zatem będą stanowiły odpowiedzi na pytania: gdzie, kiedy i jakie oficyny drukarskie produkowały dzieła liturgiczne na użytek odbiorcy polskiego. Jaka wreszcie była siła produkcyjna poszczególnych ośrodków.

Do osiągnięcia stawianego sobie celu za najbardziej przydatne uznałem trzy metody badawcze: historyczną, bibliograficzną i statystyczną i dlatego nimi właśnie będę się posługiwał w toku mojej pracy.

Badań nad historią drukarstwa nie można jednak ograniczyć do statystyki i bibliografii. Sięgnąć trzeba również po wyposażenie typograficzne samych produktów warsztatu drukarskiego. Temu więc zagadnieniu poświęcony zostanie czwarty rozdział opracowania.

Charakterystyka typograficznego wyposażenia druków liturgicznych, jakimi wypadnie się zajmować w toku pracy, pozostanie mimo wszystko tylko

¹ Według niego okres rozkwitu drukarstwa polskiego należy zamknąć na roku 1650. J. Lelewel: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 1, Wilno 1823. s. 176 n.

² Autorka łączy koniec świetności drukarstwa polskiego z rokiem 1638, datą zamknięcia akademii i drukarni amiańskiej w Rakowie. A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 4, Warszawa 1956, s. 493–494.

wycinkową ilustracją, nigdy zaś całościowym wyczerpaniem zagadnienia. Możliwe są tutaj do uwzględnienia dwa podejścia. Jedno oparte o zasadę typologiczną, drugie o kryterium warsztatowe. Wybierając pierwsze należałoby omówić jedną z grup gatunkowych druków liturgicznych: brewiarzy, mszałów czy rytuałów. Biorąc pod uwagę proveniencję warsztatową, bogato urozmaiconą, należało pamiętać, że jest ona mało warta i nie dałaby też jednolitego obrazu. O wiele słuszniejsze, moim zdaniem, wydało się wybranie jednego warsztatu i jego produktów wydawniczych, jako materiału do analizy typograficznej, która mogłaby dać podstawę do urobienia sobie zdania o poziomie drukarskim oficyny i jej publikacji. W poszukiwaniach swoich zatrzymałem się przy oficynie obydwu Piotrkowczyków, która jako jedna z działających w Polsce w epoce potrydenckiej zaprezentowała bardzo szeroki wachlarz typologiczny wydawnictw liturgicznych. Nie opracowana dotąd, pozwala nam ukazać obraz możliwości typograficznych charakterystycznych dla drukarstwa liturgicznego w Polsce pierwszej połowy XVII wieku, tak jak posiadały je w drukarstwie polskim oficyny Jana Hallera³ i Floriana Unglera⁴ na początku XVI stulecia.

W S T Ę P

Jednym z najpiękniejszych niewątpliwie rysów drukarstwa w całej jego historii jest uniwersalizm. Uniwersalizm w zasadzie otwarty dla każdego rodzaju tekstów. Nie znaczy to jednak, że pod względem statystycznym istniały tutaj harmonia i równowaga. Produkcja piśmiennicza i wydawnicza stały zawsze w ścisłym związku z rozwojem nauki i zapotrzebowaniem środowisk: naukowego, wyznaniowego, czy politycznego.

Rozpatrując kształtowanie się, rozwój względnie zanik produkcji określonego typu wydawnictw, nie możemy pominąć też przeznaczenia użytkowego. Miało ono bowiem bardzo wielki wpływ na kształtowanie się krzywej wzrostu lub opadania wysokości nakładów oraz ich częstotliwości. Te ogólne prawa, rządzące produkcją wydawniczą, w całej rozciągłości odnoszą się do literatury i wydawnictw religijnych, które do końca wieku XVIII w literaturze naukowej zajmowały miejsce naczelne. Zjawisko to obserwować można było zarówno na wydawniczym rynku zachodu Europy¹, jak i Polski².

Z całością literatury religijnej, mieszczącej się w znanych nam już ramach chronologicznych, będzie nas interesował mały jej wycinek sprowadzony do książki liturgicznej, przeznaczonej dla odbiorcy polskiego. Zanim jednak przystąpimy do szczegółowego opracowania problemów związanych ze wskazanym typem wydawnictw, nieodzownym będzie ustalenie terminologii, jaką będziemy się posługiwać w toku opracowania.

³ J. Seruga (*Jan Haller, wydawca i drukarz krakowski*, Kraków 1933) i *Polonia typographica saeculi sedecimi*, z. 4 zawierają zestaw pism warsztatu tego drukarza.

⁴ W odniesieniu do warsztatu Floriana Unglera paralelne opracowanie przygotował K. Piekarski (*Pierwsza drukarnia Floriana Unglera 1510—1516*, Kraków 1926) i z. 3 *Pol. typogr. saec. sedecimi*.

¹ Wystarczy porównać tabelarne zestawienia opracowane przez G. Schvetschke: *Codex nundinarius Germaniae literatae bisaecularis (1564—1765)*, Nieuwkoop 1963, s. 1, 37, 78, 105, 178.

² Jeszcze w epoce saskiej (1697—1763) sama literatura teologiczna pochodzenia obcego stanowiła 60% całej produkcji wydawniczej w Polsce. K. Migoń: *Piśmiennictwo obce w polskiej produkcji wydawniczej czasów saskich*, „Acta Univ. Wratisl.” 72, Bibliotekoznawstwo V, Wrocław 1968, s. 38.

Zestawu terminologicznego: druk, książka liturgiczna i jego znaczenia nie określimy wcześniej, zanim nie poznamy pojęcia zasadniczego, jakim jest dla nas termin liturgia. Pochodzi on z języka greckiego, gdzie wyraz leitourgia złożony z dwóch członów: lait uformowany z leós, później laós=lud, naród i ourgia z érgon = praca, działanie, oznaczał wszelką publiczną służbę zarówno wobec państwa, jak i w zakresie kultu religijnego³. Przyjęty później do słownictwa religijnego, zwłaszcza chrześcijańskiego, zaczął nabierać kultowego znaczenia dla określenia całości czynności świętych, modlitw, zwyczajów i praktyk ustanowionych dla oddania publicznie czci Bogu⁴. Istotnym dla liturgii elementem nie jest sama zewnętrzna forma kultu, lecz jego charakter społeczny⁵. Tak więc ostatecznie przez liturgię rozumieć będziemy kultowe czynności publiczne, wykonywane przez społeczność religijną.

Znając już treściową zawartość terminu liturgia, możemy przejść do sformułowania definicji książki liturgicznej. Jest nią wydawnictwo ogłoszone przez władzę wyznaniową, zawierające teksty i wskazania wykonawcze odnoszące się do publicznej służby kultowej⁶. W definicji tej najbardziej istotnym elementem jest stosunek władzy do powielanych tekstów i obrzędów. W klasycznym znaczeniu liturgicznymi będą tylko te księgi, które zostały wydane z nakazu lub za zgodą kompetentnej władzy duchownej sprawującej pieczę nad formą kultu publicznego. Nie mamy jednak, ze względu na charakter naszej pracy, potrzeby ścisłego uzależnienia się od tej definicji. Zachowując wszystkie ze wskazanych elementów decydujących o liturgiczności danej książki, rozszerzymy jej znaczenie przyjmując, że liturgiczną nazwiemy każdą książkę mającą tematyczny związek z publicznymi formami kultu religijnego. W oparciu o tę rozszerzoną definicję będziemy mogli przeprowadzić dwustopniową klasyfikację dzieł wydawnictwa liturgiczne na ściśle liturgiczne i pochodne.

W grupie pierwszej znajdują się: antyfonarz, brewiarz, ceremoniał, ewangeliarz, graduał, lekcjonarz, martyrologium, pasjonarz, patronał brewiarzowy, patronał mszalny, procesjonał i rytuał⁷. Drugą natomiast tworzyć będą wszystkie wydawnictwa mające związek z wykonywaniem kultu liturgicznego jak: rubrycele, zarządzenia i wyjaśnienia władzy duchownej dotyczące kultu, a wreszcie komentarze i podręczniki liturgiczne. W oparciu o kryteria teorii i stosowania praktycznego dość liczną grupę druków liturgicznych można podzielić na trzy kategorie: wydawnictw tekstowych, prawnobjaśniających i mieszanych.

Do grupy pierwszej zaliczymy przede wszystkim brewiarz, księgę zawierającą modlitwy zarówno dzienne, jak i nocne, do odmawiania przez duchowieństwo⁸. Oprócz brewiarza jako jednej księgi były znane i stosowane księgi pomocnicze, zwłaszcza gdy brewiarz był odmawiany przez duchowieństwo w chórze⁹. Psalterz zawierał psalmy i hymny kościelne ułożone według usta-

³ W. Kopaliński: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1967, s. 447, 221.

⁴ S. Świątlicki: *Liturgia w świetle teologii*, Sandomierz 1929, s. 9.

⁵ A. Fortescue: *Liturgy*, w: *The Catholic Encyclopedia*, t. 9, New York 1910, s. 306.

⁶ S. G[all]: *Księgi liturgiczne*, w: *Podr. encyklop. kośc.*, t. 23/24, Warszawa 1911, s. 105.

⁷ S. [Jamiołkowski]: *Księgi liturgiczne*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 12, Warszawa 1879, s. 261—262.

⁸ *Podr. encyklop. kośc.*, t. 5/6, Warszawa 1905, s. 144.

⁹ Część kościoła położona najbliżej ołtarza głównego, oddzielona od nawy głównej, przeznaczona dla kapłanów śpiewających lub odmawiających modlitwy. *Wielka encyklop. pów.*, t. 2, Warszawa 1963, s. 497.

lonego klucza¹⁰, diurnał, jako wyciąg z brewiarza, zawierał tylko modlitwy przeznaczone do odmawiania w porze dziennej¹¹, martyrologium zawierające spis imion wszystkich świętych Kościoła Katolickiego, uporządkowany według dni Roku Kościelnego. Czytanie tej księgi miało miejsce w czasie części modlitw brewiarzowych przeznaczonej na godziny poranne, nazywanej Prymą¹². Dla najbardziej uroczystych świąt w Roku Kościelnym, obchodzonych z tak zwaną oktawą, przeznaczona była osobna księga zawierająca specjalne czytania i modlitwy związane z tymi świętami, zwana oktawarzem¹³. Uzupełnieniem brewiarza był patronarz zawierający oficja świąt i uroczystości obchodzonych w określonych tylko częściach Kościoła, jak diecezje, prowincje kościelne, kraje czy zakony¹⁴. Znaczenie użytkowe jako osobna księga zdobył dopiero w epoce potrydenckiej i był świadectwem zachowania w liturgii małych odrębności regionalnych.

Drugą pod względem ważności księgą liturgiczną Kościoła Katolickiego jego mszał. Zawiera on formularze mszy na różne uroczystości i święta kościelne całego roku oraz przepisy porządkowe dotyczące sposobu ich odprawiania¹⁵. Mszał, podobnie jak brewiarz, uzupełniany jest zbiorem formularzy o świętych czczonych szczególnie w danym kraju. Zbiór ten zwany jest patronarzem mszalnym. Obok mszału pełnego znane są księgi pomocnicze: lekcjonarz i ewangeliarz zawierające zestaw czytań mszalnych ułożonych na cały rok według następstwa niedziel i świąt¹⁶. Specjalnego rodzaju mszałem jest zbiór formularzy mszalnych przeznaczonych do użytku w czasie liturgii za zmarłych, zwany mszałem żałobnym¹⁷.

Zarówno w mszale, jak i w brewiarzu obok tekstu zasadniczego znajdują się drobne objaśnienia dotyczące sposobu wykonania czynności liturgicznej, do której używa się określonej formuły. Objasnienia te mają jedynie charakter przypomnienia. Są jednak wydawnictwa, które w pierwszym rzędzie informują, jak należy spełniać określone czynności liturgiczne. Tego typu wydawnictwami są: *ceremoniał biskupi i pontyfikał*, zawierające opis obrzędów świętych sprawowanych w kościołach katedralnych i kolegiatach przez biskupów i ich asystę¹⁸ lub czynności liturgicznych tylko im zastrzeżonych¹⁹. Informatorem kalendarzowo-liturgicznym dla duchowieństwa, zawierającym wskazówki odnoszące się do odmawiania brewiarza i odprawiania Mszy świętej jest *rubrycel*²⁰. Również w tej grupie wydawnictw liturgicznych zaszerogować należy zbiory czy poszczególne dokumenty władzy duchownej, wydane z okazji wprowadzenia czy wyjaśnienia sposobu odprawiania nabożeństw²¹, a także zbiory zasad wspomagających i mających dalszy związek z liturgią²².

¹⁰ A. Raes: *Salterio*, w: *Enciclopedia cattolica*, t. 10, Città del Vaticano 1953, s. 1704.

¹¹ Podr. encyklop. kośc., t. 9/10, Warszawa 1906, s. 35.

¹² S. J[amiołkowski]: *Martyrologium*, w: *Encyklop. kośc.*, t. 13, Warszawa 1880, s. 567.

¹³ *Encyklopedia kośc.*, t. 17, Warszawa 1891, s. 220.

¹⁴ Podr. encyklop. kośc., t. 29/30, Warszawa 1913, s. 383.

¹⁵ *Encyklopedia kośc.*, t. 15, Warszawa 1883, s. 244; *Mała encyklop. powsz.*, Warszawa 1959, s. 590.

¹⁶ Podr. encyklop. kośc., t. 23/24, Warszawa 1911, s. 260; *Wielka encyklop. powsz.*, t. 3, Warszawa 1963, s. 547.

¹⁷ *Encyklopedia kośc.*, t. 15, Warszawa 1883, s. 246.

¹⁸ S. J[amiołkowski]: *Ceremoniał*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 3, Warszawa 1874, s. 198.

¹⁹ A. Nowowiejski: *Pontyfikał, tamże*, t. 20, Warszawa 1894, s. 432.

²⁰ M. Skowronek: *Rubrycel*, w: Podr. encyklop. kośc., t. 33/34, Warszawa 1914, s. 353.

²¹ B. Gavanto: *Decreta a Sacra Rituum Congregatione... condita*. Zob. Bibliografia druków lit. nr 99.

²² *Zasady dotyczące śpiewu liturgicznego*. Zob. tamże nr 122, 206, 257.

Wreszcie trzecią grupę ksiąg liturgicznych stanowią wydawnictwa mieszane, łączące w swej strukturze teksty formuł modlitewnych z szerokimi objaśnieniami wykonawczymi. Pierwszą z nich jest rytuał, księga do użytku kapłanów administrujących Sakramenty święte i udzielających błogosławieństw, czy poświęceń²³; druga natomiast — procesjonał zawiera modlitwy i objaśnienia sposobów odbywania procesji liturgicznych w określone dni Roku Kościelnego²⁴. Tutaj również zaliczyć należy pasjonał zawierający opisy Męki Jezusa Chrystusa, przeznaczone do uroczystego ich śpiewu w Wielkim Tygodniu²⁵.

Oprócz recytacji w wykonywaniu liturgii bardzo często i chętnie posługiwano się śpiewem. Można więc mówić o specjalnej grupie liturgicznych ksiąg muzycznych. Częściowo należy do nich omówiony procesjonał; przede wszystkim zaś — zbiór tekstów mszalnych przeznaczonych do śpiewania, nazwany graduałem²⁶ i brewiarzowych, zwany antyfonarzem²⁷.

Przeprowadzona klasyfikacja wydawnictw liturgicznych oraz określenie ich funkcjonalnego przeznaczenia, oprócz wprowadzenia w świat terminologii, jaką będziemy operować w dalszym ciągu pracy, była przygotowaniem do badań mających na celu wskazać, gdzie, kiedy i przez kogo były drukowane wszystkie te gatunki książki liturgicznej i od jakich uwarunkowań była uzależniona ich produkcja.

R o z d z i a ł I

SPOŁECZNO-PRAWNE UWARUNKOWANIA PRODUKCJI DZIEŁ LITURGICZNYCH

Książka liturgiczna, wynik wielowarstwowych czynności i zabiegów, zarówno na etapie przygotowań poprzedzających publikację, a szczególnie gdy wiedzie już samodzielny żywot w rękach, do których trafiła za czyimś zamierzonym pośrednictwem¹, może być przedmiotem badań socjologicznych. W naszym wypadku jest to szczególnie uzasadnione, gdyż liturgiczny kult religijny, któremu służy interesujący nas typ wydawnictw, z istoty swojej jest zjawiskiem społecznym².

W śledzeniu uwarunkowań, którym poświęcamy teraz naszą uwagę nie będzie nam chodziło bynajmniej o wskazanie przedmiotu, względem którego powstaje styczność społeczna, ani określenie działań³ skierowanych dla wywołania i utrwalenia powstałych zjawisk i reakcji społecznych. Zarówno bowiem przedmiot, jak i czynności są nam znane. W pierwszym wypadku chodzi o książkę liturgiczną, w drugim zaś o mechaniczne jej powielenie w formie

²³ G. Löw: *Rituale Romano*, w: *Enciclopedia cattolica*, t. 10, s. 1010.

²⁴ Podr. encyklop. kośc., t. 37/38, Warszawa 1913, s. 24.

²⁵ A. Nowowiejski: *Passionale*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 18, Warszawa 1892, s. 316.

²⁶ S. Jamońkowski: *Graduał*, w: *Encyklop. kośc.*, t. 6, Warszawa 1875, s. 348.

²⁷ *Mała encyklopedia muzyki*, Warszawa 1968, s. 54.

¹ J. Muszkowski: *Książka jako zjawisko społeczne*, w: *Studia nad książką poświęcone pamięci K. Piekarskiego*, Wrocław 1951, s. 82—83.

² M. Righetti: *Manuale di storia liturgica*, vol. 1, Milano 1950, s. 2; A. Nowowiejski: *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1893, s. 11.

³ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963, s. 88 n.

druku. Całą natomiast uwagę będą skupiały różnorakie przyczyny kierujące liniami rozwoju produkcji drukarstwa liturgicznego.

Socjologowie, przy formułowaniu ogólnego prawa rozwoju społecznego, uwzględniają wielorakie przyczyny powodujące go, przyspieszające lub utrwalające. Jedne z nich dotyczą podstaw przemian kulturalnych, ideologii stających w konflikcie z zasadami i poglądami tradycyjnymi, jak ruchy reformatorskie, społeczne lub rewolucyjne. Pozostałe zaś odnoszą się do czynnika władzy utrwalającej nowe zdobycze kulturalno-społeczne w formie zmienionego ustawodawstwa⁴. Obydwa rysy: ideologiczny i prawny, charakterystyczne dla zjawisk społecznych, mają zastosowanie w odniesieniu do rozpatrywanego przez nas zagadnienia drukarstwa liturgicznego.

Rys ideologiczny, znaczący świadomością dążenia do ujednoczenia ksiąg liturgicznych w Kościele obrządku łacińskiego, ujawnił się na długo przed Soborem Trydenckim⁵. Wyrazem tego było uznanie przez papieża Mikołaja III⁶ mszału dotąd zwanego rzymskim za jedynie obowiązujący⁷. Następnym etapem w dążeniach do reformy i ujednoczenia ksiąg liturgicznych było polecenie papieża Mikołaja V z roku 1453, aby wszystkie kościoły parafialne dokonały niezbędnych poprawek we własnych księgach liturgicznych według tych, jakie były używane w kościołach katedralnych⁸. Tendencje te wciąż jeszcze o charakterze lokalnym były przygotowaniem do ogólnej reformy ksiąg liturgicznych i całkowitego ujednoczenia ich w obrębie obrządku łacińskiego przez Sobór Trydencki. Ogólnokościelne tendencje do ujednoczenia ksiąg liturgicznych, przynajmniej w obrębie diecezji, znalazły zrozumienie wśród hierarchii Kościoła polskiego, czego wyrazem było drukowanie mszałów i brewiarzy dla poszczególnych diecezji⁹ z zachowaniem jeszcze bardzo wielu sobie właściwych, uświęconych zwyczajem odrębności obrzędowych, tekstowych lub kalendarzowych¹⁰. Diecezje krakowska i wrocławska, choć najwcześniej posiadały swoje własne mszały drukowane jeszcze w XV wieku, najpierw też dokonały ich reformy drukując nowe zaraz na początku wieku XVI. Diecezja wrocławska otrzymała nowy mszał drukowany w krakowskim warsztacie Kaspra Hochfedera w 1505 roku¹¹, krakowska 1509 drukowany przez Hallera¹². Oprócz diecezji już wymienionych własne księgi liturgiczne posiadały archidiecezja gnieźnieńska — 4, poznańska — 3, warmińska — 2 i płocka — 1. Może już wtedy pojawiła się dążność do ujednoczenia ksiąg liturgicznych w całej prowincji¹³ polskiej, dojrzała ona jednak bardzo powoli. W wyniku tego długiego procesu doszło wreszcie do wydania mszału dla prowincji gnieźnieńskiej¹⁴. Mszał ten, dzieło arcybiskupa Mikołaja Dzierzgowskiego,

⁴ J. Szczepański, jw. s. 218 n.

⁵ Nazwany tak od miejscowości w pñ. Włoszech, do której został zwołany. Obradował z przerwami w latach 1545—1563. J. Umiński: *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960, s. 124—129.

⁶ Jego pontyfikat przypadła na lata 1277—1280. F. K. Seppelt, K. Löffler: *Dzieje papieży*, Poznań 1936, s. 266.

⁷ A. Nowowiejski, jw., t. 3, Płock 1905, s. 62.

⁸ H. Szwejkowska: *Książka drukowana XV—XVIII w.*, Wrocław 1961, s. 76.

⁹ Diecezja — okręg kościelny, na czele którego stoi przełożony z jurysdykcją biskupią. F. Bączkowicz: *Prawo kanoniczne*, t. 1, Opole 1957, s. 429.

¹⁰ M. Przywecka-Samecka: *Drukarstwo muzyczne w Polsce do końca XVIII w.*, Kraków 1969, s. 20.

¹¹ *Missale Wratislaviense*. E. XXII, 435; P. T. I, 29.

¹² *Missale Cracoviense*. E. XXII, 429.

¹³ Kilka diecezji podlegających jurysdykcji metropolity. F. Bączkowicz, jw., t. 1, s. 429.

¹⁴ *Missale Ecclesiae et Provinciae Gnesnensis*, Mainz, Franciscus Behem, 1555. E. XXII, 433.

opracowany przez archidiakona Macieja Łackiego i Bartłomieja z Panigrodza, został wydany za zgodą wszystkich biskupów dla użytku całej prowincji¹⁵. Polskie księgi liturgiczne okresu przedtrydenckiego drukowane były w warsztatach zagranicznych aż do roku 1505, który stanowi początek dla produkcji krajowej. Żywe zawsze i nigdy w pełni nie zaspokojone zapotrzebowanie na książkę liturgiczną skierowało jej polskiego użytkownika do szukania kontaktów z oficynami zagranicznymi dobrze już wtedy rozwiniętymi i zdolnymi do podjęcia zobowiązań produkcyjnych na poziomie odpowiadającym zleceniodawcy. Zapotrzebowanie na książkę liturgiczną w Polsce nie mogło samo z siebie spowodować powstania i rozwoju drukarstwa w kraju. Nie ujawnił się bowiem dotąd jeden z zasadniczych czynników sprzyjających temu — baza finansowa, dostatecznie silnie skupiona w rękach mieszczaństwa polskiego. Miasta polskie XV wieku posiadały silny liczebnie element narodowości pochodzenia niemieckiego, pozostający w bardzo żywych kontaktach kulturalnych i handlowych z rodzimym zapleczem i utartymi drogami do oficyn drukarskich w Niemczech. Wzrost polskiej świadomości narodowej i polskiego kapitału kupiecko-rzemieślniczego¹⁶ sprawiły, że jeszcze na początku ostatniego dziesięciolecia XV wieku podjęto próbę stworzenia stałego warsztatu drukarskiego w Krakowie. Inicjatywę tę podjął Szwajpolt Fiol wiążąc swoje usługi wydawnicze ze wschodnim kręgiem kulturalnym i językiem cerkiewno-słowiańskim. Cały dorobek wydawniczy tego drukarza z lat 1490—1492 obejmował cztery tytuły i przeznaczony był do użytku cerkwi słowiańskiej. Zbiór hymnów kościelnych św. Jana Damascyńskiego zwany Oktoichem, księga godzin kanonicznych — Czasosłowiec, Triod'cwietajna i Triod'postnaja — zawierające modlitwy i ryty okresów: postnego i wielkanocnego, to księgi liturgiczne, jakie w krótkiej działalności wydawniczej Szwajpolta Fiola opuściły prasę jego warsztatu¹⁷. Trudno nam dziś powiedzieć, jak mogłyby się potoczyć dalsze dzieje tej oficyny i jej profil wydawniczy. Stwierdzić jednak musimy, że stałe drukarstwo na ziemiach polskich związane było z produkcją książki liturgicznej. Wyłącznie w przypadku Fiola, a bardzo silnie w czasie ujętym ramami chronologicznymi naszej pracy. Możemy więc śmiało powiedzieć, że społeczne zamówienie Kościoła na książkę liturgiczną w Polsce i kapitałowy potencjał mieszczaństwa polskiego były drugą z przyczyn początków i stałego rozwoju drukarstwa, które nigdy w tym okresie nie eliminowało książki liturgicznej. Nie od rzeczy będzie wskazać na ruchy reformacyjne z ich ideologią religijną, jako na trzecią przyczynę powodującą nowe zapotrzebowanie wydawnicze w dziedzinie liturgicznej. Dla potrzeb kultu opartego o inne założenia doktrynalne, aniżeli zachowane w Kościele Katolickim, potrzebna była nowa książka liturgiczna. Dlatego oficyny innowiercze oprócz Biblii i druków polemicznych włączyły do swego repertuaru wydawniczego agendy i kancjonały¹⁸, jedyne księgi liturgiczne Kościoła protestanckiego.

¹⁵ S. Ch[odyński]: *Mszaly dla diecezji polskich*, w: *Encyklopedia kośc.*, t. 15, Warszawa 1883, s. 248.

¹⁶ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. 4, Warszawa 1956, s. 471—472.

¹⁷ Z. Kozłowska-Budkowa: *Fiol Szwajpolt*, w: *Polski słownik biogr.*, t. 6, Kraków 1948, s. 470. Następstwem chronologicznym tych wydawnictw w oparciu o wyposażenie typograficzne zajęła się M. Błońska: *Próba nowego spojrzenia na dzieje krakowskiej oficyny drukarskiej Szwajpolta Fiola*, „Rocz. Bibl. Nar.”, r. 4: 1968, s. 51—52.

¹⁸ J. Grycz: *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951, s. 85.

Jak dla epoki przedtrydenckiej najbardziej typowe w historii rozwoju drukarstwa liturgicznego w Polsce były przyczyny społeczne, tak w drugim okresie — potrydenckim przesuną się one w kierunku prawa: ogólnokościelnego i lokalnego, zarówno państwowego, jak kościelnego.

Sobór Trydencki uwzględniając postulaty biskupów i niektórych synodów, jak kolońskiego z r. 1536, augsburskiego 1548, na sesji 25 zajął się sprawą reformy ksiąg liturgicznych Kościoła Katolickiego. Zlecając jej przeprowadzenie papieżowi wskazał jej kierunek i cel, jakim miała być całkowita i bezwzględna jednolitość. W oparciu o tę zasadę reformę ksiąg liturgicznych rozpoczął w rok po zakończeniu soboru papież Pius IV¹⁹. Niewiele jednak zdołał posunąć prace naprzód, przerwała je bowiem przedwczesna śmierć. Przeprowadzenie reformy dwóch najbardziej zasadniczych ksiąg liturgicznych: brewiarza i mszału było dziełem Piusa V²⁰. Brewiarz używany od roku 1474 jako rzymski, poprawiony przez komisję liturgistów i ogłoszony bullą z dnia 9 lipca 1568, stał się księgą modlitw kleru całego Kościoła Katolickiego²¹. W dwa lata później ogłoszony został bullą z dnia 14 lipca 1570 roku nowy mszał. Obydwa te dokumenty papieskie zobowiązywały w ustalonym czasie do przyjęcia przez kler nowych ksiąg liturgicznych w całym Kościele Katolickim obrządku łacińskiego. Wyjątek od tej reguły mogły stanowić diecezje lub zakony, które posiadały własne księgi liturgiczne legitymujące się zatwierdzeniem przez Stolicę Apostolską i nie przerwaniem ich używaniem nie krótszym niż dwieście lat. Ponadto zastrzeżone zostało Stolicy Świętej drukowanie ksiąg liturgicznych, jak i udzielanie pozwolenia na ich przedruk²². Opublikowane zaś w roku 1568 — brewiarz²³, a w 1570 — mszał²⁴ stały się wzorcami dla późniejszych wydań i przedruków.

Surowe postanowienia reformistyczne Piusa V odnośnie mszału i brewiarza nie sparaliżowały liturgicznego drukarstwa polskiego. Ukierunkowały jedynie jego formy dając początek nowemu typowi wydawniczemu, jakim były patronarze brewiarzowe i mszalne. Wydawnictwa te, świadectwo minimalnych odrębności kalendarzowych w obchodzeniu świąt, były dość często, choć nie wyłącznie, drukowane w oficynach krajowych. W połączeniu z łatwo dostępnymi centralnie drukowanymi za granicą mszałami i brewiarzami rzymskimi stanowiły ich uzupełnienie.

Mimo scentralizowania produkcji podstawowych wydawnictw liturgicznych — mszału i brewiarza — przez oficyny zagraniczne: włoską Pawła Manucejusza i niderlandzką Krzysztofa Plantina, zagwarantowanego przywilejami papieskimi²⁵, nieobecne były w tym czasie drukarzom polskim myśli o wskrzeszeniu i podtrzymaniu tej prężności wydawniczej, jaką obserwowaliśmy w warsztatach krakowskich na początku XVI wieku.

¹⁹ Lata pontyfikatu 1559—1565. F. K. Seppelt, K. Löffler, jw., s. 379.

²⁰ Lata pontyfikatu 1566—1572, tamże.

²¹ P. Batiffol: *Histoire du Bréviaire romain*, Paris 1893, s. 244—245; A. Nowowiejski, jw., t. 3, s. 63.

²² A. Nowowiejski, jw., t. 3, s. 63—65, 79.

²³ *Breviarium Romanum, Ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V Pontificis Maximi iussu editum*.

²⁴ *Missale Romanum, Ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V Pontificis Maximi iussu editum*.

²⁵ A. Nowowiejski, jw., t. 3, s. 80. Przywilej dla Plantina został wystawiony 22 listopada 1568 roku. C. Clair: *Christopher Plantin*, London 1960, s. 89 n.

Przyjęcie uchwał Soboru Trydenckiego przez króla Zygmunta Augusta już w sierpniu 1564 r. na sejmie w Parczewie, a szczególnie zobowiązanie się biskupów do wprowadzenia ich i przestrzegania, czego dali wyraz na synodzie prowincjalnym odbytym w roku 1577 w Piotrkowie Trybunańskim²⁶ sprawiły, że rozpoczęto prace nad reformą polskich ksiąg liturgicznych dostosowując je do wymagań piusowych. Dla drukarzy była to sprzyjająca okazja do realizacji swoich zamiarów. Pierwszą próbę ożywienia drukarstwa liturgicznego w tym okresie podjął Jan Januszowski. W tym celu już w roku 1582 rozpoczął starania o przyznanie mu pozwolenia na drukowanie ksiąg liturgicznych. Otrzymał je od prymasa Stanisława Karnkowskiego w roku 1582. W maju zaś roku następnego otrzymał już przywilej królewski²⁷, a ze strony biskupów polskich zapewnienie o pomocy materialnej²⁸ dla całego przedsięwzięcia. Z nie znanych jednak przyczyn jedno i drugie nie zostało właściwie wykorzystane. Dopiero w roku 1586, gdy Januszowski — nie bez ostrych sprzeciwów ze strony kapituły krakowskiej — zawarł w dniu 8 sierpnia umowę z biskupem Marcinem Kromerem na 400 egzemplarzy mszału dla diecezji warmińskiej²⁹, otworzyły się realne możliwości drukowania w Polsce zreformowanych ksiąg liturgicznych. Tym więcej, że warsztat drukarski Januszowskiego, stojący już na poziomie zachodnioeuropejskim³⁰, był do takich zadań przygotowany. Słaba jednak baza finansowa nie pozwoliła nigdy Januszowskiemu na szerokie rozwinięcie działalności wydawniczej w zakresie książki liturgicznej. Stałe i niegasnące zapotrzebowanie na liturgiczną książkę regionalną, jaką stały się po Soborze Trydenckim rytuały, antyfonarze i graduały, sprawiło, że wciąż szukano możliwości zapewnienia dostawy tych wydawnictw z oficyn krajowych. Udaną próbę, ostatnią w naszym okresie, podjął Andrzej Piotrkowczyk II, któremu uchwałą Synodu Piotrkowskiego przyznano przywilej drukowania tych właśnie ksiąg³¹. Widzimy, że w zmienionych decyzją Soboru Trydenckiego o ujednoczeniu brewiarza i mszału warunkach, przy zaspokajaniu zapotrzebowania innych typów wydawniczych działało prawo zamówienia społecznego, a jego realizacja uzależniona była, jak w okresie poprzednim, od bazy finansowej.

Całkiem specyficznym motywem, warunkującym pojawienie się nowych typów wydawniczych książki liturgicznej, była działalność Kongregacji Obrzędów — urzędu powołanego przez papieża Sykstusa V w 1588 roku³² dla czuwania nad wykonywaniem zasad reformy liturgii przyjętych wraz z nowymi księgami: brewiarzem i mszałem piusowym. Wydawane przez Kongregację Obrzędów odpowiednie zarządzenia oraz publikowanie ich objaśnień wykonawczych dały początek nowej dyscyplinie liturgicznej, jaką była rubrycystyka³³. Wraz z nią pojawił się też nowy typ książki — komentarz liturgiczno-obrzędowy. Obok opracowań z zakresu historii formy kultu liturgicznego, które również należy zaliczyć do tego rodzaju wydawnictw, wyrażał on najlepiej nową zasadę, na której wspierało się drukarstwo liturgiczne

²⁶ J. Umiński: *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960, s. 163, 167.

²⁷ J. Ptaśnik: *Cracovia impressorum*, Leopoli 1922, nr 709.

²⁸ S. Bodniak: *W oficynie Architypografa*, Kraków 1930, s. 8 n.

²⁹ S. Bodniak, jw.

³⁰ K. Piekarski: *Książka w Polsce XV i XVI wieku*, s. 362.

³¹ Encyklop. kośc., t. 19, Warszawa 1893, s. 402.

³² J. Umiński: *Historia Kościoła*, t. 2, s. 138—139.

³³ J. Wierusz-Kowalski: *Liturgika*, Warszawa 1956, s. 6.

epoki potrydenckiej, jaką było prawo Kościoła Powszechnego. Zamówienie społeczne na zreformowane księgi liturgiczne, szukanie sposobów dla jego zrealizowania miało już znaczenie drugorzędne. Zarówno bowiem zleceniodawca, jak wykonawca, a jeszcze wyraźniej odbiorca książki liturgicznej byli uzależnieni od postanowień prawa. Ujednoczenie ksiąg liturgicznych dla całego Kościoła niosło drukarstwu nowe możliwości produkcyjne. W tej nowej sytuacji mogły się liczyć jedynie warsztaty najlepsze, co gwarantowało wysoki poziom typograficzny wydawnictwom liturgicznym, ale też eliminowało oficyny krajowe, jeśli były mniej prężne wydawniczo lub mniej zasobne finansowo.

Oprócz wskazanych i omówionych uprzednio czynników mających wpływ na linię rozwoju drukarstwa liturgicznego wspomnieć należy o przywilejach drukarskich. Wydawane zarówno przez władzę państwową, jak i kościelną w pierwszym rządzie broniły osobistych interesów drukarza. W Polsce początku XVI wieku, gdzie silnie ścierały się wpływy kulturalne środowiska rodzimego i niemieckiego, przywileje drukarskie nadane przez ówczesnych władców: króla Aleksandra Jagiellończyka i Zygmunta Starego, broniąc interesów kultury polskiej, wspomagały też rozwój polskiego przemysłu wydawniczego. Społeczeństwo bowiem uświadamiało sobie lepiej odrębność narodową i kulturalną przez zakup książek produkowanych już w kraju³⁴.

Trzeba jednak powiedzieć, że przywileje te, oprócz pozytywnych, miały również ujemną stronę, jaką było hamowanie ilościowego rozwoju oficyn krajowych, o czym świadczy historia drukarstwa polskiego od 1517 roku. Przyznawane zaś drukarzowi ze strony władzy kościelnej i odnoszące się wyłącznie do ksiąg liturgicznych miały głównie na celu zapewnienie tym wydawnictwom poprawności wydawniczej i wysokiego poziomu estetycznego³⁵. Przywileje drukarskie, ostatnie z interesujących nas uwarunkowań rozwoju drukarstwa liturgicznego, odegrały zatem pozytywną rolę i tak mają być oceniane w odniesieniu do jego produktów.

³⁴ J. Ptaśnik: *Cracovia impressorum*, s. 149.

³⁵ J. Seruga: *Jan Haller, wydawca i drukarz krakowski*, Kraków 1933, s. 107.